

Een Psalter-Getijdenboek

Diverse Meesters

Koninklijke Bibliotheek 1453. Perkamant, 317 folio's, ca 15,8 x 11,6 cm
 Den Haag Inventarisnr KB: hs. 79 K 11
 Herkomst: Antiquariaat Jörn Günther, Hamburg

Onlangs heeft de Koninklijke Bibliotheek het enige ons bekende exemplaar van een verlicht Psalter-Getijdenboek aangeschaft. Het is aangekocht met steun van de Mondriaanstichting, de Vereniging Rembrandt en de Vereniging Vrienden van de Koninklijke Bibliotheek. Het handschrift is zeer interessant zowel vanwege zijn visuele inhoud – schitterende miniaturen over de volle bladzijde, geschilderde initialen en gevoelig en vaak grappig penwerk – alsook zijn tekstuele inhoud. Bovendien is het handschrift gedateerd, wat betekent dat het als houvast kan dienen bij het dateren van andere werken. Maar bovenal bevat het een aantal knappe staaltjes van schilderkunst van vier verschillende meesters, waardoor het ons dwingt onze gedachten over de werkwijze in Nederlandse handschriftenateliers in het midden van de 15de eeuw te herzien.

HERKOMST EN DATERING

In dit handschrift is aan de achterkant van een perkamenten bladzijde een wapenschild herkenbaar, hoewel iemand het later heeft overgeschilderd (afb. linksboven). Door oxidatie zijn op de keerzijde de elementen van het wapen, drie bouten, nog duidelijk te herkennen. De heer Thierry de Bye Dolleman, specialist in de familiegeschiedenis en wapens van Haarlem en Noord-Holland, heeft het wapenschild geïdentificeerd als dat van de Amsterdamse familie Bout. Het familielid dat het handschrift heeft besteld heeft het wapenschild laten schilderen in de marge van een miniatuur over de volle bladzijde die de Annunciatie voorstelt (afb. pag. 9). Dit is de eerste miniatuur van het boekwerk en daarmee zoals in andere getijdenboeken de belangrijkste plek om de eigenaar van een handschrift aan te duiden. De eigenaar was waarschijnlijk de vrouw die in de gehistorieerde initiaal van de *Salvator Mundi* is weergegeven (afb. links).

Het handschrift bevat een kalender met namen van de heiligen voor elke dag van het jaar. Deze kalender kan ons helpen bij het bepalen van de herkomst van het handschrift. De belangrijkste feestdagen zijn in rode inkt geschreven, onder andere *Sinte aelbrecht confessoir* (25 juni) en *Sinte ieroen* (17 augustus). Dit zijn twee heiligen die vooral in Holland geëerd werden. Ook de naam van *Sinte bave confessoir* op 1 oktober is in rood geschreven; Bavo is patroon van de grote kerk in Haarlem.

Achterzijde
wapenschild
fol. 17r uit
besproken
handschrift

Gehistorieerde
initiaal met
Salvator Mundi
en opdrachtgever
fol. 97r uit
besproken
handschrift

Daaruit blijkt dus dat de in Amsterdam wonende familie hun handschrift in Haarlem bestelde, een stad die vanuit Amsterdam gold als het dichtstbijzijnde belangrijke kunstcentrum.

Door aanwijzingen in het handschrift is ook de datum van de opdracht bekend. Na de kalender volgen namelijk enkele rekentabellen voor het berekenen van de Paasdatum, die lopen van 1453 tot 1550. Men kan daaruit afleiden dat het handschrift in 1453 is vervaardigd. Later in de 15de eeuw is het boek in het bezit van *katheryn pieters dochter*, wier naam als eigenaar op een van de bladzijden voorin in het handschrift verschijnt. Het boek was nog in gebruik in de 16de eeuw toen iemand een aantekening over het overlijden van zijn vader op de laatste bladzijde heeft geschreven.

PSALTERIUM EN GETIJDENBOEK

Terwijl elk middeleeuws handschrift handgemaakt en dus uniek is, is dit handschrift nog meer uniek dan andere.

In plaats van een getijdenboek, dat betrekkelijk veel voorkwam in Noord-Holland in de 15de eeuw, heeft de familie Bout een *Psalter-Getijdenboek* besteld. Het handschrift bevat niet alleen de lange vormen van de populairste getijden, maar daarnaast bevat het ook een heel Psalterium.¹ Dit handschrift is het enige verluchte exemplaar van een Middelnederlands Psalter-Getijdenboek dat tot nu toe bekend is. Het combineert twee verschillende soorten boeken die in de late Middeleeuwen voor privé-gebruik gemaakt werden.

Het Psalterium is het populairste soort handschrift voor privé-gebruik geweest tot ongeveer 1300, toen de vroegste getijdenboeken verschenen. Van 1300 tot de eerste decennia van de 16de eeuw werden duizenden getijdenboeken gemaakt, meestal voor leken, maar ook voor religieuzen. De combinatie van Psalter en getijdenboek voegt twee vormen van devotie samen. De 150 Psalmen in het Psalterium werden zo verdeeld dat een gebruiker ze verspreid over zeven dagen kon lezen,

Miniatuur
Annunciatie
fol. 17v uit
besproken
handschrift

terwijl de getijden in een getijdenboek over de zeven canonieke uren van de dag – metten, priem, terts, sext, none, vespers en completen – werden verdeeld.

SAMENWERKINGSPROJECT

De verluchting in het Psalter-Getijdenboek, die er helder uit ziet, suggereert een samenwerkingsproject tussen een kopiïst en penverluchters uit Haarlem, en miniaturisten uit Haarlem en Utrecht. De belangrijkste tekstonderdelen worden ook aangegeven door miniaturen over de volle bladzijde, die door verschillende kunstenaars vervaardigd zijn.

Aan het begin van de belangrijkste tekstonderdelen zijn zes gehistorieerde initialen aangebracht door de Meester van de Haarlemse Bijbel.² Rond elke gehistorieerde initiaal springt zogenaamd fonteinenpenwerk in het oog, dat in Haarlem wordt gelokaliseerd. Behalve de gehistorieerde initialen heeft de Meester van de Haarlemse Bijbel ook de miniatuur van het Laatste Oordeel uitge-

voerd (fol. 119v). Deze schilder ontleent zijn naam aan de driedelige Bijbel, die zich aan het begin van de 17de eeuw in de Commanderie van St. Jan in Haarlem bevond en thans in de Stadsbibliotheek aldaar wordt bewaard. Het werk van deze schilder wordt gekenmerkt door een krachtige, expressieve lijnvoering en een helder palet met een voorkeur voor blauwe, paarse en roze tinten.

Een van de Meesters van Gijsbrecht van Brederode, die behoren tot de belangrijkste boekverluchters uit Utrecht van het midden van de 15de eeuw, heeft ook een miniatuur geleverd. Deze verluchters zijn genoemd naar een getijdenboek vervaardigd in de jaren tussen 1460 en 1470 voor Gijsbrecht van Brederode, decaan van de kathedraal en bisschop van Utrecht.³ In het Psalter-Getijdenboek van Bout heeft een Brederode-meester de Annunciatie verlucht (fol. 17v).

Een van de Meesters van Otto van Moerdrecht heeft zowel de *Christus aan het kruis* zowel als de afbeelding

Miniatuur
Christus hangende
aan het kruis
fol. 61v uit
besproken
handschrift

Instructie
fol. 315v uit
besproken
handschrift

van Pinksteren (fol. 79v) geschilderd, met gebruik van felle kleuren en veel goud. Als de lezer het boek opent aan het begin van de Getijden van het Heilige Kruis, wordt hij meteen geconfronteerd met kleur – roze, groene, rode en paarse verf en inkt – en goud. De hemel achter Christus is van schitterend gepolijst goud gemaakt en gedetailleerd met piepkleine speldenprikken die er uit zien alsof er lichtstralen van Christus uitgaan.

Een onbekende Utrechtse verluchter schilderde de *David en Goliath* (afb. pag. 12). We zien de scène in twee delen: op de voorgrond drijft David eerst zijn zwaard in Goliaths nek, en op de achtergrond loopt David weg met de reuzenkop aan een touw. De verluchter maakte gebruik van het landschap om de twee scènes apart te houden. In de gehistorieerde initiaal vervaardigd door een van de Meesters van de Haarlemse Bijbel aan de voorkant van het folio is David volwassen geworden. Deze miniatuur en initiaal markeren het begin

van het Psalterium (*Beatus vir*), dat hier in de volkstaal is geschreven.

HET REDDEN VAN ZIELEN

De tekstuele inhoud van het handschrift duidt aan dat een belangrijke functie van het boek het redden van zielen uit het vagevuur was. Na het Psalterium lezen we een rubriek met de volgende toelichting: *Ende leest op elken dach also veel salmen as ghi wilt op dat ghi den souter wt brenghet op ons heren hemelvaerts dach te terciën tijt als hi wt is so leest kyrieleyson cristeleyson kyrieleyson mitten versikel ende collect. Dit seltu doen voir een siel dair ghijt voir begheert of oec voir dijns selves siel. Ende voir wat siel dit gedain wort als men voir wair seyt die wort verlost totten eersten hemelvaerts dach ons heren al soude si inden veghevier geweest hebben ten ionxten daghen toe. Dat selve gheschiet oec in dijne sielen of du dat doeste voir di selven.*⁴ (afb. boven)

De eigenaar, of een latere gebruiker, heeft deze instructies gebruikt, aangezien iemand een aantekening

van het overlijden van haar vader onder deze rubriek heeft geschreven als in een poging zijn ziel te redden.

Voor onze 21ste-eeuwse ogen kan het naast elkaar gebruiken van stijlen en paletten weliswaar vloeken, maar we zijn er nog steeds niet volledig van op de hoogte hoe in de late 15de eeuw het vervaardigen van manuscripten in zijn werk ging. Dit belangrijke manuscript getuigt echter van een esthetiek waarin afwisseling gewaardeerd werd en van een productiewijze die het talent van kunstenaars in verschillende steden tegelijkertijd benutte ♦

Kathryn M. Rudy
 Conservator verluchte handschriften Koninklijke Bibliotheek

Miniatuur
 David en Goliath
 fol. 172v-173r
 uit besproken
 handschrift

Noten:

1. De populairste getijden waren de Getijden van de Heilige Maagd (hier op fol. 18-44v), de Getijden van de Eeuwige Wijsheid (hier op fol. 45-60v), de Lange Kruisgetijden (hier op fol. 62-78v), de Lange Getijden van de Heilige Geest (hier op fol. 80-96v) en de Getijden van Alle Heiligen (hier op fol. 97-113).
2. Fol. 18r, *Virgo in sole*; fol. 62r, Christus als Man van Smarten; fol. 80r, Veronica; fol. 96v, Christus als *Salvator Mundi* met eigenaar; en fol. 120r en fol. 173r, twee verschillende versies van een harpspelende David.
3. Dit getijdenboek wordt bewaard in Luik, Bibliothèque de l'Université, Wittert ms. 13.
4. Vertaling (red.): *Lees elke dag zoveel psalmen als u wilt, zoveel als u er zou lezen op Hemelvaartsdag bij de terts. Als deze uit zijn, lees dan Kyri Eleison Christe Eleison Kyri Eleison met beurtgebed en collecta. Dit kunt u doen voor een ziel waar u zelf voor kiest of ook voor uw eigen ziel. En de ziel waarvoor dit gedaan wordt, als het waar is, die wordt verlost op de eerste Hemelvaartsdag, ook al zou deze in het vagevuur hebben moeten blijven tot de jongste dag. Dat zelfde gebeurt ook in uw eigen ziel als u dat voor u zelf doet.*